

BÖLCSÉSSÉGEK KEVÉS SZÓVAL

Húszezernél több közmondás, szólás, állandó szókapcsolat

Bárdosi Vilmos

Szülőhelyén, Szombathelyen járt általános iskolába és gimnáziumba. Utána az Eötvös Loránd Tudományegyetem következett. Német–francia szakon diplomázott – egy a párizsi École Normale Supérieure-ön eltöltött francia ösztöndíjas esztendő közbeiktatásával – 1976-ban. Még abban az évben tanítani kezdett az ELTE Francia Tanszékén. Annak 1995 és 2013 között – 2000-től egyetemi tanárként – tanszékvezetője. 2005 és 2017 között az ELTE BTK Romanisztikai Intézetét is vezette, két évig pedig a Bölcsészettudományi Kar tudományos dékánhelyettese volt. A doktori címet 1978-ban, a kandidátusit 1991-ben, a habilitációt pedig 1997-ben szerezte meg. Közben vendégprofesszorként adott elő Párizsban és Dijonban.



A francia nyelv és kultúra iránti érdeklődését többek között a „Kiváló magyar szótár” díjjal kitüntetett francia–magyar akadémiai kisszótár és kéziszótár, egy francia–magyar és magyar–francia jogi szótár, egy francia–magyar tematikus szólásszótár és a Karakai Imrével közösen alkotott 900 szócikk, 2017-ben harmadik kiadásban megjelent kötet, *A francia nyelv lexikona* mutatja.

A francia nyelv és kultúra terjesztésében szerzett érdemeiért a francia kormánytól az Akadémiai Pálmák Rend parancsnoki, valamint a Francia Becsületrend lovagi fokozatát kapta meg. 2017-ben munkássága elismeréseként megkapta a „Magyar Érdemrend Polgári Tagozat tisztikeresztje” kitüntetést.

Az 1980-as évek elején egy hosszabb franciaországi kutatóösztöndíjnak köszönhetően felfigyelt a franciáknak az állandó szókapcsolatok iránti érzékenységére. Ez irányította rá figyelmét a magyar szólások, közmondások kutatásának fontosságára is.

E munka eredményeképpen több könyve jelent meg – esetenként társszerzőkkel, társszerkesztőkkel együttműködve – szólásainkról, közmondásainkról, azok eredetéről. Közülük a főszerkesztőként jegyzett „vezérhajó” a *Magyar szólástár – Szólások*,

helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára című, csaknem 1000 oldalas kötet, valamint az 1800 szólás, közmondás eredetét, kultúrtörténeti hátterét bemutató *Szólások, közmondások eredete* című, 746 oldalas frazeológiai etimológiai szótár. A közmondások iránti tudósi buzgalmát mutatja a *Lassan a testtel! – Emberi testrészek a magyar szólásokban, közmondásokban* című/alcímű, az állatneves szólásokat, közmondásokat soroló és magyarázó *Itt van a kutya elásva* kötet, a társszerzővel jegyzett *Szinonimák – 20 000 rokon értelmű szó dióhéjszótára* és a legfrissebb, a növény-, virág- és gyümölcsnevek szólásait-közmondásait elének táró *Nincsen rózsza tövis nélkül*, valamint a magyar helyzetmondásokat bemutató *Mi a szösz?* című kötetek.

Tagja több hazai és külföldi tudományos testületnek, egyebeken kívül az MTA Nyelvtudományi Bizottsága Szótári Munkabizottságának, valamint egyik sorozatszerkesztője a Tinta Könyvkiadó *Az ékesszólás kiskönyvtára* című sorozatának.

Legkedvesebb saját könyve: *Szólások, közmondások eredete – Frazeológiai etimológiai szótár*.

Mindenki mondta vagy legalábbis hallotta, olvasta már, hogy „Ki korán kel, aranyat lel”, vagy hogy „Lassan járj, tovább érsz”. De bizonyosra vehetjük, nem mindenki tudja, hogy például ez utóbbi közmondás csekélyke nyelvi különbséggel már 1598-ban megjelent Baranyai Decsi Jánosnak az Adagiorum graeco-latino-ungaricorum chiliades quinque című háromnyelvű közmondás- és szólásgyűjteményében (e szókapcsolat Baranyainál – mai betűkkel írva – így szerepel „Lassan járy, s hamaráb el iutz”). Más szólásokról, közmondásokról sem tud mindenki mindent. De majdnem mindegyikről szinte már mindent megtudhat az érdeklődő. Csak legújabbán, az ezredforduló tájékától kezdve is – másokon kívül Forgács Tamásnak, T. Litovkina Annának, Paczolay Gyulának, Szemerkenyi Ágnesnek, nem utolsósorban pedig Bárdosi Vilmosnak köszönhetően – jó néhány remek kötet jelent meg állandósult szókapcsolatainkról. Utóbbit kérdeztük a tárgyról.

– A szólásokat, közmondásokat és más szókapcsolatokat viszonylag ritkán használjuk. A mindennapokban inkább sok-sok ezernyi szavunkból választjuk ki azokat, amikből mondatokat alkotunk. Olyan mondatokat, amelyekkel az abban a pillanatban születő gondolatainkat igyekszünk megosztani másokkal. Egy-egy ilyen mondatot előttünk talán még soha senki sem fogalmazott meg, és utánunk esetleg soha senki nem is fog. Ezekbe a mondatainkba vagy ezek közé a mondataink közé aztán esetenként beleillesztünk, beleilleszthetünk különféle már meglévő, hallott, olvasott – de semmiképpen sem a magunk fejéből épp akkor kipattant – szókapcsolatokat.

– Miféléket?

– Nyelvészeti szakkifejezéssel: állandósult szókapcsolatokat. E kategórián belül vannak altípusok. A „szegény, mint a templom egere” egy szomorú helyzetre vonatkozó szóláshasonlat. A „Szépre száll a füst”, a „Le a kalappal!” vagy a „Hol jársz itt, ahol a madár se jár?” helyzetmondat. Ezeknek elhangzásukkor általában nincs különösebben nagy fontosságuk. Tartalmilag esetleg nem is tartoznak szorosan az előző vagy a következő mondathoz. A gyakran valós személyektől származó vagy a történelemből, a Bibliából és más írott alkotásokból ismert szállóigék szervesen épülhetnek és gyakran épülnek is be a mondandónkba. A tengernyi közkeletű példa közül ilyen Kazinczytól a „Nyelvében él a nemzet”, Madáchtól a „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál” vagy a Szentivánéji álomból a híres Zuboly-mondat, az „Ide nekem az oroszlánt is!” Nemritkán – főképpen írott szövegben – találkozhatunk úgynevezett névfelidéző szókapcsolatokkal: a Mars „vörös bolygó”, Báthori Erzsébet „a csejtei rém”, a Biblia „az Írás” és így tovább.

Típusok

Az állandósult szókapcsolatok típusainak gyakorisága Bárdosi Vilmos Magyar szólástár című kötete szerint (kerekítve a százalékokat):

- bizalmas (17%) – például: *fejszével sem lehet agyonverni* (szólás)
- tréfás (11%) – például: *Aki kíváncsi, hamar megöregszik* (közmondás)
- szleng (8%) – például: *annyi esze van, mint egy döglött hintalónak* (szólás)
- választékos (7%) – például: *fenékgig üríti a szenvedések poharát* (szólás)
- népies (5%) – például: *fürge, mint a karika* (szólás)
- régies (3%) – például: *Tojás akar okosabb lenni a tyúknál* (helyzetmondat)
- vulgáris (3%) – például: *Szarnak, kárnak nincs gazdája* (közmondás)
- ritka (3%) – például: *Ki könnyen ígér, nehezen ad* (közmondás)
- gúnyos (2%) – például: *Megsütheted a tudományod* (helyzetmondat)
- pejoratív (1%) – például: *Dőlnek ki a csontvázak a szekrényből* (helyzetmondat)
- szépítő (1%) – például: *magához szólít az isten* (szólás)

Különös szerkezetük van a szólásoknak. Nem követik a $3 + 2 = 5$ vagy ha úgy tetszik, az $a + b = c$ matematikai logikáját. A „felkapta a vizet” kimondásakor vagy hallatán senki sem gondol arra, hogy valaki fölemelt egy vödör vagy kancsó vizet. A „kivágja a rezet” szólásnak sincs köze egy réztárgyhoz. De mindenki tudja, hogy az első valakinek a hirtelen megmérgeződését, felhorkanását, a második meg valamilyen cselekvés sikeres elvégzését jelenti – tehát $3 + 2$ nem egyenlő 5-tel, $a + b$ nem egyenlő c -vel. A szólások nem teljes mondatok, és ezért könnyen beépíthetjük őket valamely magunk alkotta mondatba. Annak köszönhetően is, hogy a „felkapta” helyébe kerülhet „felkaptam”, „felkaptátok” vagy „felkapom”, „felkapod”, „felkapják

a vizet”. Ugyanígy a „kivágtá” helyébe „kivágtad”, „kivágjuk”, „kivágtátok”, sőt „kivágnám”, „kivághatnátok a rezet” és így tovább.

– Ha a könnyű „beépítés” segíti mondandónk kifejezését, szavakba öntését, épp emiatt nem lustítja-e el a gondolkodásunkat?

– Csak részben, sokkal inkább segíti. Beszédkor az agy, a nyelv mindig gazdaságosságra törekszik. Ezek a szóláspanelek – néhány ország szaknyelve rutinformulának említi őket – éppen azért jók, hasznosak, mert készen vannak. Adott helyzetben ugyanis a közlendőnknek legalábbis egy részét nem magunknak kell tehát kitalálni. Csak elő kell hívni az emlékezetünkéből a megfelelő panelet. Ezek pedig a legtöbbször rövidebben és érzékletesebben fejezik ki azt a gondolatot, amit mi esetleg csak a szavakat hosszasan keresgélve formálnánk meg. Beépítésükkel több időnk marad a gondolkodásra, mondatunk többi részének megalkotására.

– Ha valaki, főképpen, ha egy gyerek először találkozik egy szólással – „kútba esik”, „egy tálból cseresznyézik”, „megy a rongyrázás” –, megérti-e, megértheti-e azt?

– A szólások értelmét legtöbbször már maga a beszédhelyzet, a szöveggörnyezet kielégítően megmagyarázza. E dologban nemigen szükséges bármiféle külön tanulás. De hát az sem baj, ha egyiket-másikat mégis meg kell magyarázni. Mindez áll az állandósult szókapcsolatok talán leghíresebb, bár a szólásoknál ritkább formájára, a közmondásokra, a fontos tapasztalatokat, alapigazságokat az említetteknel csiszoltabb, kerekesebb, olykor akár parányi irodalmi alkotásnak tekinthető formába öntő szókapcsolatokra. A „Ki korán kel, aranyat lel” még rimel is.

Könnyen aranyat lélhetünk

Mindszenty Gedeon (1829–1877) katolikus egyházi szónok, tanár, költő közmondásokból írt, állított össze hosszú verset. Ennek két szakasza:

„Vigyázz tehát: külön ember légy apádnál,
Több eszed legyen az esküdt sapkájánál;
Kárán bolond tanul, vesd okosan latra:
Mit ma elvégezhetsz, ne halaszd holnapra.

Idejében fog meg fülét a dolognak,
Üstökén ragadd a kedvező alkalmat,
Hogy ott is arathass, ahol nem vetettél,
Aki korán kel fel, könnyen aranyat lél.”

(Forrás: Ráth-Végh Istvánnak A könyv komédiája című kötete)